

בחירת זרע אברהם בספר בראשית*

א. פתיחה

בקרב לומדי ספר בראשית, רווחת עמדתו של ר' יהודה הלוי בנוגע למהלכו של הספר. ריה"ל רואה את האירועים המתוארים בספר בראשית כתולדות גלגוליה של הסגולה האלוהית. כך מתאר ריה"ל את שלבי המעבר מאברהם ועד לבני יעקב:

...וסגולת אברהם מבין בניו היה יצחק, ולכן שילח אברהם את כל בניו האחרים מן הארץ המיוחדת ההיא, ארץ כנען, ואותה ייחד ליצחק. וסגולת יצחק היה יעקב, ולכן הורחק עשו אחיו מן הארץ ההיא, כי יעקב לבדו נמצא ראוי לה. אולם בני יעקב היו כולם סגולה, כולם יחד ראויים לעניין האלוהי, ולכן היה להם המקום ההוא, המיוחד בהתגלות העניין האלוהי, לנחלה

(ספר הכוזרי, מהד' אבן שמואל, מאמר ראשון, צה).

ברצוני להציג במאמר זה קריאה אלטרנטיבית בספר בראשית. לפי הבנתי, הבחירה באהובי ה' אינה נובעת מסגולה טבעית הטמונה בהם, ודחיית האחרים אינה נובעת מהעדר סגולה זו. הנבחרים נבחרו בגלל מעשיהם הבחיריים, והנדחים נדחו בגלל מעשיהם הבחיריים. אלו ואלו נידונו בגלל דרכם והחלטותיהם, ולא בגלל תכונות מטפיזיות שהיו גלומות בהם מרגע לידתם.

דיוננו כאן יתמקד בבחירת זרע אברהם, מכונני עם ה'. אך הכלל הזה נכון, לדעתי, גם לגבי הדורות הקודמים.¹ הבחירה אינה נובעת מ'סגולה' טבעית, אלא מהכרעות רצוניות, מדרך החיים שאדם מאמץ לעצמו. לכל אורך הספר נדחים

* הפניה סתמית במאמר זה מכוונת לספר בראשית.

1. התורה רומזת לנו מדוע קין נדחה והבל נבחר - הבל הביא מנחה ראויה יותר לה': "והבל הביא גם הוא מבכרות צאנו ומחלבהן", ועל כן - "וישע ה' אל הבל ואל מנחתו" (ד', ד). גם לגבי אברהם עצמו מעידה התורה מדוע נבחר: "יעקב אשר שמע אברהם בקלי, וישמר משמרתי, מצותי תקותי ותורתי" (כ"ו, ה; ועיין עוד: י"ח, יט; כ"ב, טז-יח). לדעתי, אברהם נבחר בגלל מעשיו, ולא בגלל סגולה טבעית שהייתה גנוזה בו. עמד על כך גם רמב"ן, בתחילת פרשת לך לך ("ב, ב). בחירת אברהם היא סוגיה נכבדה, הזוקקת מקום לעצמה, ולא נדון בה במאמר זה.

הבכורות הטבעיים - קין, ישמעאל, עשו, ראובן, מנשה - מפני אחיהם הצעירים, הראויים יותר. זהו המסר של ספר בראשית: גורלו של אדם אינו מוכתב על ידי נתוני פתיחה טבעיים, ומעשיו הבחיריים הם שיקבעו כיצד ייראו חייו. הקב"ה בוחר באדם המוכיח את נכונותו לעבוד את ה', ולא באדם שגלומות בו סגולות טבעיות שאינן בשליטתו.

כאמור, אבחנה זו נכונה, לדעתי, בנוגע לכל הדורות. אך טענתי המרכזית במאמר זה היא, כי לאחר שנבחר אברהם להקים את עם ה' ("ב, א-ג), בִּרְרַת יורשיו נשענת על עיקרון ספציפי מאוד: נדחים רק אלו אשר דוחים את עצמם מהמשפחה. אין מדובר עוד בדחייה הנובעת מהתנהגות לא נאותה באופן כללי. לאחר שנצטווה אברהם על ייעודו הברור, צאצאיו מופקעים מהגשמת ייעוד זה רק אם הם כורתים עצמם במו ידיהם ממשפחת אברהם, וממילא גם מהגשמת חזון אברהם.

ב. לוט

דבר ה' הראשון אל אברהם מבשר לו: "ואעשך לגוי גדול" ("ב, ב). בהמשך, לאחר שאברהם מגיע לארץ, ה' מפרט יותר: "לזרעך אתן את הארץ הזאת" (שם, ז). מסתבר שבשלב זה גם לוט נכלל בהבטחה זו. המושג הכללי 'זרעך' יכול לכלול גם את לוט, שאר בשרו הקרוב של אברהם, המתלווה אליו בכל מסעותיו.² כך עולה גם מדברי רמב"ן, העומד על כך שלבני לוט ניתנה נחלה בעבר הירדן המזרחי, באזור שהובטח לאברהם בברית בין הבתרים, וישראל נצטוו שלא לכבשה מהם. וכך כתב: "...שאף על פי שהיתה מנחלת אברהם, הקב"ה נתנה לבני לוט בעבור אברהם" (רמב"ן לדברים ב', י). מדבריו עולה, שאפילו לאחר דחייתו של לוט, שעליה נעמוד להלן, עדיין הוא נוטל חלק בירושת אברהם; וכל שכן לפני דחייתו.³

בהמשך מובהר לאברהם שלוט איננו יורשו. כך יש להבין את בשורת הזרע, החוזרת במודגש "אחרי הפרד לוט מעמו" ("ג, יד). ואכן, לאחר מכן אנו מגלים שאברהם סבור שיורשו יהיה עבדו אליעזר, ולא לוט (ט"ו, ב-ג). בברית בין הבתרים נאמר לאברהם במפורש "אשר יצא ממעיך הוא יירשך" (שם, ד), וניסוח זה מבהיר שהכוונה דווקא לבן ממש.

מה קרה בינתיים? מדוע בתחילה סבר אברהם שלוט יירש אותו, ולאחר מכן הובהר לו שלוט לא יירשנו? אם אכן מלכתחילה לוט לא היה מיועד לרשת את אברהם - מדוע לא הובהר כך לאברהם מלכתחילה? טענתי היא שלוט אכן היה אמור

2. אופייני למקרא ויתור על הקפדה בתיאור זיקה משפחתית. כך, למשל, בני יעקב מכנים את דינה "בתנו" (ל"ד, יז). ועיין גם ל"א, כג, וברש"י שם.

3. עיין: י' בן נון, "הארץ" ו"ארץ כנען" בתורה, מגדים יז, תשנ"ב, עמ' 37.

להיות יורשו של אברהם, או לפחות להימנות עם יורשיו המרכזיים, לצד בנו העתידי של אברהם. אולם לוט בחר לדחות את עצמו ממשפחת אברהם. פרק י"ג מתאר מריבה המתגלעת בין רועי אברהם לרועי לוט, ובעקבותיה נפרדים אברהם ולוט, ולוט הולך לערי הכיכר. זוהי הנקודה שבה לוט פורש ממשפחת אברהם.

כדי לברר את משמעות צעדו של לוט, יש לעמוד על ההקשר הגאוגרפי. מוסכם כיום כי ערי הכיכר הן בעבר הירדן המזרחי.⁴ י' גרוסמן כבר עמד על כך שכל אלו שנדחו בספר בראשית פנו מזרחה:⁵ אדם הראשון ("וישכן מקדם לגן עדן את הכרבים ואת להט החרב המתהפכת" - ג', כד); קין ("וישב בארץ נוד קדמת עדן" - ד', טז); לוט; בני קטורה ("וישלחם... קדמה אל ארץ קדם" - כ"ה, ו); עשו (המתגורר ב"שעיר שדה אדום" - ל"ב, ג [ד]), ולהלן נראה שגם ישמעאל.

אולם יש להדגיש שלוט אינו מגורש מזרחה; לוט בוחר בעצמו לנדוד מזרחה ולצאת מתוך גבולות ארץ ישראל המצומצמת! אברהם מבין שעליו להיפרד מלוט, ומציע ללוט: "הלא כל הארץ לפניך הפרד נא מעלי אם השמאל ואימנה ואם הימין ואשמאלה" (י"ג, ט). אברהם מציע ללוט לנדוד 'מינה' - לדרום (השווה: "מפאת נגב תימנה" - שמות כ"ו, יח), או 'שמאלה' - לצפון (השווה: "משמאל לדמשק" - י"ד, טו). ארץ ישראל, כידוע, ארוכה וצרה. אברהם רוצה שלוט יישאר בתוך תחומי ארץ ישראל המערבית, ולכן מציע לו לפנות דרומה או צפונה. בכיוונים אלו לוט יכול להתרחק, ובכל זאת להישאר בתחומי הארץ.⁶

אולם לוט בוחר באפשרות שאברהם כלל לא הציע, ואולי אף חשש מפניה: הוא פונה מזרחה, וחורג מגבולות הליבה של ארץ ישראל. וכאילו אין די בזאת, הוא בוחר

4. עיין: י' אליצור וי' קיל, **אטלס דעת מקרא**, ירושלים תשנ"ג, עמ' 72; ש' אחיטוב, ערך 'צוער', **אנציקלופדיה מקראית** ו, ירושלים תשמ"א, עמ' 695-696. גם הרב י' בן נון, החולק על הזיהוי המקובל של ערי הכיכר, מזהה אותן בעברו המזרחי של הירדן, עיין במאמרו "ערי הככר" - מצפון לים המלח?!, **שומרון ובנימין** ב, ירושלים תשנ"א, עמ' 34-46.

5. י' גרוסמן, 'שני סיפורים כפולים בספר בראשית: פְּרֻדַּת הַגֵּר (ט"ז; כ"א) ובשורת לידת יצחק (י"ז-י"ח)', **מגדים** כט, תשנ"ח, עמ' 19.

6. גונקל מפרש כאן בצורה הפוכה לחלוטין מפירושו. הוא טוען, שהדיאלוג בין אברהם ללוט הובא רק משום שבחירתו של לוט לנדוד מזרחה הגשימה באופן מלא את הצעתו של אברהם: "אברהם נותן ללוט את אפשרות הבחירה בין ההליכה מערבה או מזרחה - כי כך בחר לוט בכיכר הירדן" (ה' גונקל, **אגדות בראשית**, ספריית האנציקלופדיה המקראית טז, ירושלים תשנ"ח, עמ' 57). ודבריו תמוהים, כי הביטויים 'מין' ו'שמאל' בהקשר גאוגרפי משמעים במקרא תמיד 'דרום' ו'צפון'. כאשר הפנים למזרח (= קדם), הרי שהדרום יהיה בימין. דוגמה מובהקת נמצא בספר איוב: "הן קדם אהלך ואיננו, ואחור לא אבין לו. **שמאל** בעשתו ולא אחז, יעטף ימין ולא אראה" (איוב כ"ג, ח-ט). ועוד: "ויקם את העמודים על פני ההיכל, אחד מימין ואחד מהשמאל" (דה"ב ג', יז). וכן עוד הרבה.

בשכנותם של אנשי סדום הרעים ("ג, יב-ג). בכך לוט בוחר להיפרד ממשפחת אברהם, ולנטוש את חזונו וייעודו.

כך אכן קורה. הקב"ה מקבל את הכרעתו של לוט. לוט נדחק לשוליים, נדחה מירושת אברהם בארץ ישראל המערבית, ויורש את נחלתו בעבר הירדן המזרחי, לצד בני עשו. כידוע, בברית בין הבתרים הוגדרו רק גבולותיה הדרומיים והצפוניים של הארץ המובטחת: "מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת" (ט"ו, יח). הגבול המזרחי לא הוגדר, אולי משום שלעבר הירדן המזרחי מעמד ביניים: בו ירשו בני לוט ובני עשו, שהם צאצאי אברהם אך פרשו מן המשפחה ומן הייעוד.⁷ כאשר לוט מכריע לעזוב את ארץ ישראל המערבית, הוא מחליט לעזוב את משפחת אברהם. אז מתבשר אברהם החושש לאבדן יורש שיינתן לו זרע אחר שיהיה המשך לו ("ג, יד). בנקודה זו לוט חרץ את גורלו, להידחות ממשפחת אברהם.

ג. ישמעאל

אברהם מתבשר על הולדת יצחק לאחר שנצטווה על ברית המילה ("ז, טז). במועד הזה ישמעאל הוא כבר בן שלוש עשרה (ט"ז, טז; "ז, א). אברהם מגיב בספקנות לגבי הסיכוי ששרה תלד בן. מיד לאחר מכן מבקש אברהם: "לו ישמעאל יהיה לפניך" (שם, יח). עד עכשיו אברהם לא ראה צורך בבקשה הזאת, כנראה משום שסבר שלא ייוולד לו בן אחר, וישמעאל יהיה יורשו. רק עכשיו הוא מתבשר על הולדת בנו מִשְׁרָה, וממילא חושש לגורלו של ישמעאל. יש כאן לכאורה ערעור על טענתנו המרכזית, שהרי התורה אינה מספרת לנו דבר על מעשי ישמעאל עד למועד זה, ולכן קשה לומר שהוא הפריש את עצמו במו ידיו מן המשפחה.

כדי להבהיר נקודה זו, נשוב לעיין בפרשת הולדתו של ישמעאל. התורה מספרת לנו על יזמתה של שרה למסור את שפחתה לאברהם: "הנה נא עצרני ה' מלדת בֵּאָ נא אל שפחתי אולי אֶפְנֶה ממנה" (ט"ז, ב). שרה מתכוונת 'לאמץ' את בן הגר, ולהכיר בו כבנה וכיורש החוקי. כך עתידה לעשות רחל, המוסרת את אמתה בלהה ליעקב כדי להיבנות ממנה; ואכן, כשנולד דן הכריזה רחל: "דנני אלהים וגם שמע בקלי, ויתן לי בן" (ל', ו), ורחל היא גם זו שמעניקה לתינוק את שמו. גם לאחר שנולדו לרחל בנים משלה, לא נדחו בני אמתה מן המשפחה ומן הירושה. זו גם תכניתה של

7. עיין בדברים ב', א-ט. כידוע, משה לא ראה בעין יפה גם את בקשתם של בני ראובן וגד להתנחל בעבר הירדן: "ולמה תניאון את לב בני ישראל מעבר אל הארץ אשר נתן להם ה' " (במדבר ל"א, ז); מדבריו עולה שעבר הירדן המזרחי אינו בכלל "הארץ אשר נתן להם ה' ". בנוגע למעמדו המיוחד של עבר הירדן המזרחי עיין במאמרו של הרב ' בן נון (לעיל, הערה 3), ובביבליוגרפיה שם.

שרה. אך משהו משתבש, ושרה מצהירה לבסוף: "כי לא יירש בן האמה הזאת עם בני עם יצחק" (כ"א, י). מה קרה בינתיים? מדוע חזרה בה שרה מכוונתה להכיר בבן הגר כיוורש?

המקרא מספר לנו מה קרה: "ויבא אל הגר ותהר ותרא כי הרתה ותקל גברתה בעיניה. ותאמר שרי אל אברם חמסי עליך אנכי נתתי שפחתי בחיקך ותרא כי הרתה ואקל בעיניה ישפט ה' ביני וביניך" (ט"ז, ד-ה). אברהם נענה לזעקתה של שרה, ומוסר את הגר בידה. שרה מענה אותה, והגר בורחת. כאן אנו מוצאים את הפרישה מהמשפחה, אלא שלא ישמעאל הוא הפורש, אלא אמו, הגר. בזלזולה בשרה, הביאה הגר את עצמה למצב קשה של 'עינוי', ולבסוף ברחת מבית אברהם. המלאך המצווה עליה לחזור, מוכיח שהבריחה לא הייתה לרצון ה'. הגר הייתה צריכה להישאר בבית אברהם, כדי שבנה יהפוך ליורשו. בכך שהגר ברחת היא חרצת את גורל בנה, להינתק ממשפחת אברהם.

המלאך המתגלה אל הגר במדבר מורה לה לחזור, אך הוא כבר רומז לה שישמעאל בנה לא יהיה יורשו של אברהם. רבים מצאו בביטוי "ידו בכל ויד כל בו" (ט"ז, יב) רמז לכך שבני ישמעאל יהיו נוודים, ללא ארץ קבועה; בכך ביארו גם את העובדה שאין אנו מוצאים במקרא 'ארץ ישמעאל', בדומה לארצות שאר השבטים והאומות.⁸ ועוד ביארו⁹ שהביטוי "ועל פני כל אחיו ישכן" משמעו שישכון למזרחם של אחיו, כמשמעות הביטוי 'על פני' במקומות רבים: "על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם" (זכריה י"ד, ד); "במדבר אשר על פני מואב ממזרח השמש" (במדבר כ"א, יא). כבר בהריונה של הגר נדחת ישמעאל מארץ ישראל, וכאמור, יש המפרשים שנדחת בפירוש למזרח, למקומם של לוט ועשו.¹⁰

אם כן, אכן ישמעאל לא פרש מרצונו ממשפחת אברהם - אך הגר אמו עשתה זאת. היא התגרתה בשרה, ומסתבר שגם שאפה לתפוס את מקומה. בכך הובילה לסכסוך, שבסופו ברחת מבית אברהם. אמנם האשמה הישירה בבריחתה הייתה

8. כך הציע י' קיל, פירוש דעת מקרא לספר בראשית א, ירושלים תשנ"ז, על אתר; וכך הציע י"מ עמנואל, ספר בראשית - הסברים והארות, תל אביב 1978, עמ' 244, בשם מ' בן ישר.

9. י' קיל, שם.

10. י' גרוסמן (לעיל, הערה 5), טען שישמעאל עצמו עבר לדרום, למדבר פארן (כ"א, כא). אך הכתוב מעיד לגבי בני ישמעאל - "וישכנו מחוילה עד שור אשר על פני מצרים באכה אשורה, על פני כל אחיו נפל" (כ"ה, יח). כלומר, בני ישמעאל שכנו בכל השטח שממזרח לארץ ישראל, והם נדדו בכלו.

שרה, שענינתה אותה,¹¹ אך הגר היא שאשמה בתחילת התהליך, והיא גם זו שבסופו של דבר בחרה בבריחה ולא בהתמודדות.¹²

יש להדגיש, שאינני קובע שהגר נענשה על חטאה בכך שבנה הודח מירושת אברהם. טענתי מתמקדת במישור האנושי, ולא במישור התאולוגי: הגר במו ידיה עקרה את עצמה ממשפחת אברהם. לוט היה יכול לחטוא חטאים כבדים יותר, ולהישאר יורשו של אברהם; הגר הייתה יכולה לחטוא חטאים כבדים יותר, ולהישאר אם היורש. אולם היא עקרה את עצמה במו ידיה מן המשפחה, וממילא גם מן הייעוד, וריבון העולם רק הטביע גושפנקה על הכרעתה שלה.

ד. עשו

פירושים רבים נאמרו בנוגע להעברת הבכורה מעשו ליעקב. ישנם שלושה מוקדים מרכזיים לתהליך העברת הבכורה:

א. הנבואה שנאמרה לרבקה "ורב יעבד צעיר" (כ"ה, כג).

ב. מכירת הבכורה (כ"ה, כט-לד).

ג. ברכת יצחק (פרק כ"ז).

בסופו של דבר, יעקב מקבל מיצחק את ברכת אברהם, שהיא המשמעותית לענייננו, באשר היא מגלמת את המשך בית אברהם (כ"ח, ד). מבין שלושת השלבים שהזכרנו, איזה הוא המשמעותי בקביעת יורש ברכת אברהם? ושמה אף אחד מאלו אינו רלוונטי? איך המהלך הזה בבחירת ממשיך בית אברהם מתיישב עם טענתנו הכללית, שהנדחים מהמשך מורשת אברהם הם שדחו את עצמם?

נתחיל בבדיקת שלושת המוקדים המרכזיים שציינו. ראשית, נבחן את הנבואה שנאמרה לרבקה - "ורב יעבד צעיר" (כ"ה, כג). נראה שנבואה זו אינה הנקודה שבה נקבע שיעקב הוא זה שימשיך את בית אברהם ולא עשו, וזאת מכמה סיבות:

א. מדובר כאן בנבואה שאינה אלא הודעה על העתיד לקרות, ולא גזרה נחרצת הקובעת מעמד. והא ראייה, שנבואה זו נאמרה לרבקה רק בתשובה לשאלתה.

11. רמב"ן מדגיש שזהו חטא (פירושו לט"ז, ו).

12. יש להעיר, שגם אם דחיית ישמעאל לא הייתה מתאימה למודל הקבוע המוצג כאן, לא היה זה מפתיע, שהרי ישמעאל הוא בן אמה, והיה מקום לומר שמעולם לא התקבל למשפחה, בדומה לבני קטורה. אך מדברי ה' (פרק י"ז) עולה שלישמעאל יש מעמד ביניים, ושכלל אופן הוא זרע אברהם. זאת, כנראה, משום ששרה הבטיחה להכיר בו כיוורש חוקי. הגר היא שפרשה מהמשפחה בבריחתה, והפרישה עמה גם את בנה ישמעאל.

אין כאן יזמה של הקב"ה הקובע מי ימשיך את זרע אברהם, אלא מענה לשאלתה של רבקה בדבר העתיד להתרחש.¹³

ב. כפי שהעיר קאסוטו,¹⁴ לשון הנבואה אינה ברורה, ואפשר לפרשה לכאן או לכאן: לא ברור מי הנושא ומי המושא (השווה: "אבנים שחקו מים" - איוב י"ד, יט).

ג. הנבואה כלל אינה מתייחסת לברכת אברהם ולהמשך השושלת, אלא רק ליחסי הגומלין הכוחניים בין האחים. ברכת אברהם אינה מזכירה כלל יחסי שליטה חומריים, כשם שהנבואה לרבקה אינה מזכירה את ברכת הזרע והארץ.

לכאורה אפשר היה להציע שהמוקד המרכזי בקביעת יורש ברכת אברהם, הוא במכירת הבכורה. אולי משמעותה של הבכורה כאן היא המשך בית יצחק, וקבלת ברכת אברהם. הבכור אינו בהכרח הממשיך היחיד, אך אפשר לטעון שהוא אמור להיות המוביל במימוש חזון אברהם, ולהנהיג את המשפחה.¹⁵ עשו זלזל בבכורה ומכר אותה בנזיד עדשים; בכך הפגין עשו באופן הבוטה ביותר את זלזולו במורשת אברהם ואת לעגו ליעוד הנשגב שנושא זרע אברהם. בהתאם לטענתנו הכללית, גם כאן עשו הוא שהוציא עצמו מן המשפחה, והקב"ה רק הסכים אחריו. ברוח זו אמרו חז"ל, שלאחר המכירה "הקב"ה מסכים עמהם שנ' כה אמר ה' בני בכורי ישראל" (בראשית רבה פרשה סג לד, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 699), ומשמע שלפני המכירה, הבכורה - על משמעויותיה הרוחניות - לא הייתה שייכת ליעקב. וכן אמרו חז"ל גם באופן מפורש יותר:

כשם שחל השם על יעקב, כך היה ראוי שיחול על עשו... עשו היה ראוי להעמיד מלכים, ויעקב היה ראוי להעמיד כהנים... לאה וזלפה ראויות לעשו, ורחל ובלהה ראויות ליעקב. ונטלו ממנו כל המתנות האלו; מכר בכורתו ליעקב, מיד נאמר עליו 'הנה קטן נתתיך בגוים, בזוי אתה מאד' (עובדיה א', ב) (מדרש זוטא שיר השירים פרשה א טו, מהד' בובר עמ' 18).

במדרש זה אנו רואים שעשו היה ראוי להמשיך את משפחת אברהם לצד יעקב, ונדחה על שום שמכר את בכורתו. יש שהקשו, איך מכירה מסחרית מוזרה שכזו יכולה להכתיב לקב"ה במי יבחר כממשיך מורשת אברהם.¹⁶ לשיטתנו לא התוקף

13. כמובן, עולה כאן במלוא חריפותה שאלת 'ידיעה ובחירה', שהתמודדו עמה הוגים רבים.

14. מד"א קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, ירושלים תש"ן, עמ' 195.

15. חז"ל (בראשית רבה תולדות פרשה סג יג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 697-698) מדגישים את משמעותה הרוחנית של הבכורה, ובעקבותיהם פירשו רש"י (כ"ה, לא-לב), החזקוני (כ"ה, לא), ספורנו (שם) ואברבנאל. ועיין בהקשר זה בדבריו של ג' ברין, **סוגיות במקרא ובמגילות**, תל אביב תשנ"ד, עמ' 60-62, ובהערות שם.

16. עיין בדבריו של ג' ברין (לעיל, הערה 15); ובאחרונה, במאמרו של א' וינברג, 'יעקב כממשיכו

המשפטי של המכירה הוא המשמעותי, אלא העובדה שבמכירה זו הפגין עשו את ניתוקו מהייעודים הרוחניים של בית אברהם. עשו אינו רואה ערך בהמשך מורשת אברהם: "ויבז עשו את הבכרה" (כ"ה, לד).

אולם לאחר העיון נראה שיש להעלות ספקות בהצעה זו, אם כי אין הדברים מוחלטים. נראה שהבכורה רלוונטית רק להיבטים החומריים של מערכת היחסים בין האחים. מתיאור מערכת היחסים שבין בני יעקב עולה, שהבכורה אינה משמעותית לעניין ההנהגה הרוחנית או לקביעת הממשיך הבלעדי, אלא רק לעדיפות בירושה. ספר דברי הימים כותב (דה"א ה', א-ב), שהבכורה בין בני יעקב עברה ליוסף. כידוע, בכורתו של יוסף התבטאה במנהיגותו הלאומית לצד שבט יהודה ובכך שקיבל נחלה כפולה - מנשה ואפרים. אין ראייה משם לתפישתם של חז"ל שלבכורה הייתה משמעות רוחנית מרכזית, בשלב הזה של תולדות האבות.

המוקד השלישי שצריך אפוא לבחון הוא ברכת יצחק. מוקד זה הוא הקל ביותר לדחייה, ואכן נראה לומר שגם ברכת יצחק אינה עוסקת בקביעת ממשיך בית אברהם. וזאת מכמה סיבות:

א. המדרש והפרשנים ביארו שיעקב חטא כשהטעה את אביו ולקח את הברכות, ואף נענש על כך.¹⁷ גם בדברי יצחק עצמו משתמעת ביקורת על מעשהו של יעקב: "בא אחיך במרמה" (כ"ז, לה). קשה להניח שממשיכו של אברהם נבחר בזכות מעשה חטא שכזה.

ב. קשה מאוד לומר שבכוחה של ברכה הניתנת מידי האב, להכתיב לקב"ה במי לבחור מבין שני הבנים. עמד על כך מלבי"ם (כ"ז, א), ובין החדשים הדגיש זאת בעיקר קאסוטו, שטען בתוקף שלפי תפישתה של התורה הברכה אינה אלא תפילה, ואין לה כל כוח מגי.¹⁸ ייתכן שהדמויות הפועלות ייחסו לברכה כוח והשפעה, אך ברור שהקב"ה לא הושפע ממנה. ובסופו של דבר, בקביעת ממשיך בית אברהם ומכונן עם ה', שמורה לקב"ה זכות הפסיקה האחרונה.

ג. ועל כולנה, רבים כבר עמדו על כך שברכת יצחק עוסקת בעניינים גשמיים בלבד. אין היא כוללת את ברכת הארץ והזרע, שהיא 'ברכת אברהם'. ברכת אברהם ניתנת ליעקב מאוחר יותר (כ"ח, ד), לאחר שליצחק נודע על מכירת הבכורה (כ"ז, לה), ולאחר שרבקה הזכירה לו את נשיו החתיות של עשו (כ"ז, מו). רק אז ניתנת ליעקב הברכה המבטיחה שהוא זה שימשיך את בית אברהם, הוא ולא

של יצחק, מכלול טז, תשנ"ח, עמ' 7.

17. עיין: נ' ליבוביץ, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשמ"ג,⁸ עמ' 185-188.

18. מ"ד קאסוטו (לעיל, הערה 14), עמ' 196-197; הנ"ל, ערך 'ברכה', אנציקלופדיה מקראית ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 357.

אחיו: "ואל שדי יברך אתך ויפרך וירבך והיית לקהל עמים. ויתן לך את ברכת אברהם לך ולזרעך אתך לרשתך את ארץ מגריך אשר נתן אלהים לאברהם" (כ"ח, ג-ד). מסתבר שלולא ניתק עשו את עצמו מבית אברהם, שני בני יצחק היו מקבלים את ברכת אברהם וממשיכים את דרכו.

אם כן, נראה שכל שלוש נקודות הציון שתיארנו מהוות רצף אחד, המתאר את יחסי הכוחות החומריים בין האחים, ולא את קביעת ממשיך בית אברהם. אך אם כך, מדוע באמת נבחר יעקב להיות זה שימשיך את מורשת אברהם? האם אין כאן אלא גזרה אלוהית בלתי מנומקת?

נראה שכאן יש להתייחס לצעד של עשו, שאינו פחות משמעותי מאלו שדנו בהם לעיל: "ויקח אשה את יהודית בת בארי החתי ואת בשמת בת אילן החתי. ותהיין מרת רוח ליצחק ולרבקה" (כ"ו, לד-לה). צעד זה מצביע על ניתוק מודע מבית אברהם וממורשתו. עשו ידע ודאי על הקפדתו של אברהם שלא להשיא לבנו יצחק אישה מבנות הארץ (כ"ד, ג). ההתערות במשפחות עמי הארץ מנתקת את עשו ממורשת בית אברהם. נחמה ליבוביץ' התייחסה להיבט זה של נישואי עשו: "ועל ידי שהוציא עשו עצמו מכלל מורשת אברהם בהתערבבו בעם הארץ הכנענים, גם לא זכה עוד בברכה זו [= ברכת אברהם]"¹⁹.

העברת ברכת אברהם ליעקב סמוכה לאזכור בנות חת שנשא עשו, ולציווי המופנה כלפי יעקב שלא יישא אישה מבנות כנען:

וּתְאֹמַר רַבְקָה אֶל יִצְחָק קַצְתִּי בְחַיִּי מִפְּנֵי בָנוֹת חַת אִם לָקַח יַעֲקֹב אִשָּׁה מִבְּנוֹת חַת כְּאֵלֶּה מִבְּנוֹת הָאָרֶץ לְמָה לִּי חַיִּים. וַיִּקְרָא יִצְחָק אֶל יַעֲקֹב וַיְבָרֶךְ אֹתוֹ וַיִּצְוֵהוּ וַיֹּאמֶר לוֹ לֹא תִקַּח אִשָּׁה מִבְּנוֹת כְּנָעַן. קוּם לֶךְ פְּדֵנָה אֲרָם בֵּיתָה בְּתוֹאֵל אָבִי אִמְדָּ וְקַח לְךָ מִשָּׁם אִשָּׁה מִבְּנוֹת לְבֵן אַחִי אִמְדָּ. וְאֵל שְׂדֵי יִבְרָךְ אֶתְךָ וַיִּפְרֹד וַיִּרְבֶּד וְהֵייתָ לְקָהָל עַמִּים. וַיִּתֵּן לְךָ אֶת בְּרִכַּת אַבְרָהָם לְךָ וּלְזֶרְעֶךָ אֶתְךָ לְרִשְׁתְּךָ אֶת אֲרֶץ מִגְרִיד אֲשֶׁר נָתַן אֱלֹהִים לְאַבְרָהָם (כ"ז, מו - כ"ח, ד).

גם עשו עצמו מכיר - מאוחר מדי - בכך שברכת אברהם לא ניתנה לו בשל נשיאת הנשים הנכריות: "וירא עשו כי ברך יצחק את יעקב ושלח אתו פדנה ארם לקחת לו משם אשה בברכו אתו ויצו עליו לאמר לא תקח אשה מבנות כנען" (כ"ח, ו). הפועל בר"ך, החוזר בפסוק פעמיים, נקשר כאן בבירור עם האיסור לשאת נשים מבנות כנען.

לסיכום, ניסינו להציע שעשו הוא שדחה עצמו מן המשפחה, בכך שביזה את בכורתו ומכר אותה בניזיד עדשים. אולם נראה יותר שהבכורה אינה קשורה כלל

19. נ' ליבוביץ (לעיל, הערה 17), עמ' 195.

למורשת אברהם ולהמשך ביתו. לפי הבנה זו נדגיש את מעשהו השני של עשו - נשיאת הנשים החתיות. זהו מעשה המבטא ניתוק בוטה ממשפחת אברהם ומייעודה.²⁰

ה. בני יעקב

לפי דברינו עד כה, נצטרך להתמודד עם בעיה נוספת: מדוע בני יעקב נבחרו כולם להמשיך את מורשת בית אברהם, ואיש מהם לא נדחה?

לפי הצעתנו, מובן מדוע חטאם הגדול של בני יעקב - מכירת יוסף - לא הפקיעם מהמשך המשפחה ומהקמת העם. הרי לפי טענתנו חטאים 'רגילים' אינם משפיעים על בחירת יורשי אברהם, אלא רק ניתוק יזום מהמשפחה. לאחר שכבר נבחר אברהם, בזכות מעשיו ואמונתו, בניו ממשיכים את דרכו ואת ייעודו, אלא אם כן ויתרו עליהם במפורש ובמוצהר. חטא מכירת יוסף הוא חטא חמור, אך אינו ניתוק יזום של האחים מהמשפחה וממורשתה.

אולם בכל אופן יש כאן בעיה חריפה: לכאורה על פי הפשט, נראה שבני יעקב נשאו נשים כנעניות, שהרי לא שמענו על מסע לחרן לחיפוש נשים, בדומה למסעותיהם של אליעזר ושל יעקב. ובאמת מדובר במחלוקת תנאים: לדעת ר' יהודה אחיות תאומות נולדו עם כל שבט, ואותן נשאו, ולדעת ר' נחמיה נשאו נשים כנעניות.²¹ רמב"ן מציע דעה שלישית: השבטים נשאו נשים נכריות, אך לא כנעניות, אלא מצריות, עמוניות, מואביות וכו' (רמב"ן לבראשית ל"ח, ב). אמנם לפחות לגבי שמעון נאמר במפורש, על פי הפשט, שנשא אישה כנענית (מ"ו, ז).²²

אם נדחה את הפירוש שלפחות חלק מבני יעקב נשאו נשים כנעניות - הרי שאין כאן בעיה. אך אם נקבל פירוש זה, נקלענו לכאורה לבעיה חריפה: לעיל טענו שבגלל חטא כזה בדיוק נדחה עשו מהמשך בית אברהם ומקבלת ברכת אברהם; ומדוע בני

20. א. את הזיקה בין נישואי עשו לבנות חת לבין דחייתו מבית אברהם הדגישו נ' ליבוביץ' (לעיל, הערה 17), עמ' 195; ע' שוחט, 'מגמות פוליטיות בסיפורי האבות', **תרביץ** כד (ג), תשט"ו, עמ' 253; וכעת גם הרב מ' ברויאר, **פרקי בראשית ב**, אלון שבות תשנ"ט, עמ' 506.

ב. לא למותר לציין כי גם עשו בחר לצאת מארץ כנען (ל"ו, ו-ח), ויציאתו מתוארת בביטויים המקבילים לתיאור יציאתו של לוט מן הארץ. אמנם, עשו יוצא מן הארץ רק **לאחר** שהוברר שלא זכה בברכת אברהם.

21. בראשית רבה וישב פרשה פד כא, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1026, ורש"י על בראשית ל"ז, לה.

22. וכן משמע בנוגע לאשתו הראשונה של יהודה (ל"ח, ב), אך הדבר תלוי בפירושים השונים שם. בכל אופן, מההדגשה בנוגע לאחד מבניו של שמעון אפשר אולי לדייק ששאר ילדיו וילדי אָחיו לא היו ממוצא כנעני. ועדיין הבעיה קיימת לכל הפחות בנוגע לשמעון עצמו.

נראה שעלינו לומר, שלאחר בחירתו של יעקב ודחייתו של עשו, אנו נכנסים לשלב חדש בתולדות בית אברהם. לאחר שנבחר אברהם, נדחו מהמשך מורשתו ומברכתו רק אלו מצאצאיו שהפגינו ויתור עליה וזלזול בה. אולם לאחר שנבחר יעקב אנו רואים יישום מלא יותר של הכלל "אף על פי שחטא, ישראל הוא" (סנהדרין מד ע"א). לאחר יעקב, כל בניו ממשיכים את בית אברהם, בלי קשר למעשיהם, ואפילו אם יש במעשים אלו משום ויתור על ייעודם כיורשי אברהם.²⁴ בני יעקב אינם עוד יחידים הנושאים את חזונו של אברהם, אלא עם. מרגע זה שוב אין בכוחם לוותר על ייעודם הנצחי.²⁵

אין כאן סתירה בנוגע למהלך העקרוני שאנו מנסים להוביל. טענתנו המרכזית הייתה שכאשר יש דחייה של אחד ובחירה באחר, הדחייה הזו אינה נובעת מתכונות מטפיזיות מולדות, אלא מהכרעתו האישית של הנדחה. בשום נקודה לא טענו שבהכרח חייבת להיות דחייה כזו! הקב"ה אינו מפלה בין אדם לרעהו ללא הצדקה, אך לעתים הוא יכול לבחור שלא להפלות, גם במקרה שהפליה כזו הייתה מוצדקת. יעקב אבינו נבחר להיות אביו הישיר של העם. ולכן ממנו והלאה, שוב אין לזרעו שום דרך להתחמק מהייעוד הנצחי שמוטל עליהם. כאן הייעוד מתחיל להתממש, ואין מדובר עוד ביחיד הנוצר בלבד את חזון העתיד, אלא במשפחה שלמה, גרעינו של עם עתידי.

במאמר זה ניסיתי להוכיח טענה כפולה: א. דחיית אדם מהמשך זרע אברהם בספר בראשית נובעת ממעשיו ומבחירתו, ולא מסגולה מולדת כזו או אחרת; ב. המעשה היחיד שבגללו נדחה אדם הוא הכרעתו האישית לפרוש מהמשך מורשת אברהם וממשפחתו. הקב"ה רק מטביע גושפנקה על הכרעתו האישית. דומני שזו הדרך הטובה ביותר להסבר ההתרחשויות המתוארות בספר בראשית. כמובן, להסבר זה ישנן השלכות רעיוניות עמוקות, שלא כאן המקום לעמוד על מלוא היקפן.

23. עיין במאמרו של הרב י' מדן, 'אלה תולדות יעקב', דף קשר לתלמידי ישיבת הר עציון ג, אלון שבות תשנ"ב, עמ' 454-456; והשווה לדבריו של מ' זיכל, 'הנשאו בני יעקב נשים כנעניות?', שמעתין כב (82), תשמ"ה, עמ' 10-15.

24. כך הוא הדין גם בימינו, שהרי על פי ההלכה גם יהודי מומר הוא יהודי.

25. המהר"ל, בהתמודדו עם בעיה זו, עמד גם הוא על השינוי המהותי במעבר מיחידים לעם, אולם בכיוון אחר. המהר"ל פירש (גור אריה, בראשית ל"ח, ב) שכיוון שמדובר בעם ולא ביחידים, אין איסור חמור לשאת נשים כנעניות, שכן מעתה הן בטלות בעם ישראל ונטמעות בו.